

VİRÜSÜN ESKATOLOJİ MİTİNE DÖNÜŞÜMÜ: KORONAVİRÜS*

Conversion of Virus Into Eschatology Myth: Coronavirüs

Arş. Gör. Dr. Ergin ALTUN SABAK**

ÖZ

Mitler başlangıcı, yaratılışı esasa aldığı gibi dünyanın ve evrenin sonu ve yok oluşuyla ilgili hikâyeleri de içermektedir. Başlangıç hakkındaki anlatı türleri kozmogoni mitlerini, dünyanın sonuyla ilgili anlatılar ise çeşitli eskatoloji mitlerini oluşturmaktadır. Eskatoloji mitleri ile ilgili genel kabul, bu mitlerin arkaik dönem izlerinin bulunduğu sözel ya da yazılı ürünlerde ve inanışlarda yer aldığıdır. Bu nedenle eskatoloji mitleri dünyanın sonuna ilişkin olsa da bu mitlerin kaynağı olarak uzak geçmiş toplulukların inanışları görülmektedir. Oysa son yıllarda dünyanın ve insanlığın sonu ile ilgili yayılan bazı inanışlar, modern topluluklar arasında da eskatoloji miti üretildiğini göstermektedir. Dolayısıyla mitlerin günümüzde de varlığını ve etkisini farklı şekillerde sürdürdüğünü söyleyebilmek mümkündür. Bu mitler ile toplulukların inanışlarında, gündelik pratiklerinde, ritüelistik eylemlerinde, sözel anlatı türlerinde karşılaştığı gibi bazen de toplumun önemle rağbet gösterdiği sosyal medya üzerinden kıyamet senaryoları hâlinde de karşılaşılabilmektedir. Bu senaryolara 2020 yılının başlarından itibaren koronavirüs de dâhil olmuştur. Koronavirüs ilk ortaya çıktığı anda insan toplulukları üzerinde bir korku meydana getirmemişken ilerleyen zamanlarda virüsten kaynaklı ölümlerin meydana gelmesi ve virüsün bulaşıcılığının açıklanmasıyla dünyayı insanlık tarihinde derin izler bırakacak bir dönüştürme içerisine sokmuştur. Virüsün bu denli toplumsal bir etki oluşturması virüsün kaynağı, ortaya çıkış nedeni, insan vücudu üzerindeki etkileri ve sonuçları üzerine birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Virüs hakkındaki bilgilerin az olması ve virüsün görünmeyen bir düşman olarak nitelendirilmesi virüsün kıyamet senaryosu olarak değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle sosyal medya platformlarındaki virüsle ilgili bilimsel dayanağı olmayan paylaşımlar salgının olumsuz senaryolarına içerik sunmuştur. Halk arasında yayılan dolayısıyla sosyal medyada yer alan virüsle ilgili inanışlardan hareketle bu çalışma eskatoloji mitlerinin bugünkü icrasına ve yeni bir unsurunun ortaya çıkışına yönelik bir tespiti amaçlamaktadır. Bu tespiti yapmak için öncelikle virüsün etrafında dünyanın ve insanlığın sonuna ilişkin gelişen inanışların oluşma sürecine yönelik bir çözümleme gerçekleştirilmektedir. Virüsle ilgili hızla değişen bilimsel görüşler, virüsün varyantlaşması gibi olumsuz seyreden salgın süreci infodemi olarak adlandırılan yanlış bilgiye dayalı korku ve panik sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Virüsün gizemi, gittikçe artan korku ve panik, virüse dair sosyal medyada hızlıca yayılan olumsuz düşünceler salgının bir eskatoloji mitine dönüşme sürecini beslemiştir. İnsanların son dönemlerde doğanın kötüyü kullanımına yönelik artan fikirlerinin salgın sürecinde cereyan etmesi ise virüsün eskatoloji mitlerinin geleneksel içeriğiyle uyum göstermesini sağlamıştır. Çalışmada elde edilen bulgularda virüsün eskatoloji mitlerinin güncel bir unsuru hâline dönüşmesini sağlayacak bir bağlam oluştuğu görülmektedir. Nihayetinde mit ve virüs ilişkisine dair elde edilen önemli iki çıktı bulunmaktadır. Birincisi eskatoloji mitlerinin modern topluluklar üzerinde koronavirüs aracılığıyla yeniden canlanarak virüsün eskatolojinin yeni bir unsuru olması, ikincisi virüsün mitik bir unsura dönüşüp koronavirüsün kutsiyet kazanmasıyla mitin topluluk üzerinde etkisinin ve yaptırım gücünün yeniden kazanmasıdır. Bunun neticesinde virüs etrafında oluşan inanışların ve bu inanışların etkisinin mitin sürekliliği, mitin icra bağlamı ve mitin işlevine yönelik güncel bir örnek niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler

Çağdaş mit, inanış, infodemi, kıyamet senaryoları, salgın.

ABSTRACT

Myths include stories about the beginning, creation and the end and destruction of the world and the universe. The narrative types about the beginning constitute the myths of cosmogony, while the narratives about the end of the world constitute various eschatological myths. The general acceptance about eschatology myths is that these myths take place in oral or written products and beliefs that contain traces of the archaic period. For this reason, the beliefs of distant past communities are seen as the source of eschatology myths. However, in recent years, some beliefs about the end of the world and humanity show that eschatology myths have been produced among modern societies as well. Therefore, it is possible to say that myths continue their existence in different ways today. These myths can be encountered in communities, beliefs, daily practices,

* Geliş tarihi: 21 Nisan 2021 - Kabul tarihi: 9 Eylül 2022
Altunsabak, Ergin. "Virüsün Eskatoloji Mitine Dönüşümü: Koronavirüs" *Milli Folklor* 135 (Güz 2022): 62-72

** Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı, erginaltunsabak.ea0@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7906-1257.

ritualistic actions, and verbal narrative types. These myths can also be encountered in recent social events, which are highly sought after by the society, or in the case of doomsday scenarios spread over social media. These scenarios have included the coronavirus since the beginning of 2020. When coronavirus first emerged, it did not cause fear in human communities. However, with the subsequent deaths from the virus and the declaration of the contagiousness of the virus, the virus has put the world into a transformation that will leave deep traces in the history of the world. The fact that the virus has such a social impact has brought along many discussions on the source of the virus, the reason for its emergence, its effects on the human body and its consequences. The lack of information about the virus and the characterization of the virus as an invisible enemy made it easier to evaluate the virus as a doomsday scenario. Particularly, the posts on social media platforms that have no scientific basis about the virus provided content for the negative scenarios of the epidemic. Based on the beliefs about the virus in social media, this study aims to determine the emergence of a new element of the eschatology myth. In order to make this determination, first of all, an analysis is carried out regarding the formation of beliefs about the end of the world and humanity around the virus. The rapidly changing scientific views about the virus, the negative epidemic process such as the variant of the virus, caused the acceleration of the fear and panic process based on false information called infodemic. The mystery of the virus, the increasing fear and panic, and the negative thoughts about the virus that spread rapidly on social media fed the process of turning the epidemic into an eschatology myth. The fact that people have recently increased ideas about the abuse of nature during the epidemic has made the virus compatible with the traditional content of eschatology myths. In the findings obtained in the study, it is seen that a context has emerged that will enable the virus to become a current element of eschatology myths. Finally, there are two important outputs about the relationship between myth and virus. The first is that eschatology myths have been revived in modern societies through coronavirüs, making the virus a new element of eschatology. The second is that the virus turns into a mythical element and regains its influence and sanction power on the community with the holiness of coronavirüs. As a result of this, it is possible to say that the beliefs formed around the virus and the effect of these beliefs are a current example for the continuity of the myth, the context of the performance of the myth and the function of the myth.

Keywords

Contemporary myth, belief, infodemic, doomsday scenarios, epidemic.

Giriş

Koronavirüs ilk ortaya çıktığı zamanlarda insanlarda bir korku veya endişeye neden olmazken ilerleyen zamanlarda virüsten kaynaklı ölümlerin hızlıca meydana gelmesi ve virüsün kolay bulaşıcılığının açıklanmasıyla dünyayı insanlık tarihinde derin izler bırakacak bir dönüşümün içerisine sokmuştur. Virüsün bu denli toplumsal bir etkiyi oluşturması virüsün kaynağı, ortaya çıkış nedeni, insan vücudu üzerindeki etkileri ve virüsün sonuçları üzerine birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Virüs hakkındaki bilgilerin azlığı ve görünmeyen bir düşman olarak nitelendirilmesi “Yarasa Çorbası: Koronavirüs Hakkında Modern Çağın Mitleri ve Şehir Efsaneleri” başlıklı çalışmada örneklendiği üzere öncelikle virüsün çıkış noktasından kaynaklı modern mitleri ortaya çıkarmıştır (Duman 2020). Virüsün kaynağı hakkındaki bilinmezlik ise alanın uzmanı olmayan insanlar arasında virüsün varlığı ve yokluğu ya da ortaya çıkış nedeni üzerine fikir ayrılıklarını da meydana getirmiştir. Bu tartışmalar sürerken virüsün can kayıplarına neden olması toplum üzerinde oluşturduğu korkuyu yaymış hatta Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından dile getirilen ve yanlış bilgi epidemisini ifade eden “infodemi”¹ nin toplumsal etkisini de artırmıştır. İlk başlarda az önce bahsedildiği gibi virüsün çıkış noktasından kaynaklı mitler oluşurken, virüsün neden olduğu olumsuz sonuçlar ise zamanla virüsün kendisini modern çağın yeni bir eskatoloji mitinin unsuruna dönüştürmüştür. Çünkü virüsün nedeni ile sonucu arasında anlamsal bir bağın kurulması onun mitik bir unsura dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Şöyle ki; Mustafa Duman’ın yukarıda bahsedilen çalışmasında belirttiği üzere “Yenilmemesi gereken nesnenin yenilmesi” ile yasağın ihlali ve bu ihlalin sonucunda ölümlerin meydana gelmesi (2020: 63) mitin geleneksel türlerinin içeriği ile uyum göstermektedir. Öte yandan virüsün insanın doğayı kontrolsüz kullanması veya doğa üzerinde kontrol sağlamaya çalışırken çıktığıyla

temellendirilen düşünceler, insanın sınırını aşan uğraşları ile dünyanın sonunu getireceği inancıyla bir neden-sonuç ilişkisi kurmaktadır. Frank Furedi, *Korku Kültürü* adlı çalışmasında bilginin de bilimin de istenmeyen sonuçları olan yenilikler üreterek sorun yaratabileceğinden bahseder. Buna ek olarak “Eylemlerimizin sonuçlarını bilemediğimiz için, belirsizlik ve olaylarla ilgili olumsuz beklentilerimiz güçlenir” (2017: 104) ifadelelerini kullanır. Koronavirüs bu görüş bağlamında ele alınacak olursa virüsün çıkışı veya sonucuyla ilgili olumsuz düşüncelerin meydana gelmesi kaçınılmazdır. Virüse dair olumsuzlukların artması dünyanın sonunun geldiği düşüncesini artırırken çıkış nedeni ve sonuç ilişkisi eskatoloji mitlerinin geleneksel içeriğine atıf yapmaktadır. Nitekim virüs korkusunun belirsizlik ve olaylarla ilgili olumsuz düşüncülerle beslenerek yaygınlaşması virüsün mitik bir forma bürünüp kutsiyetini kazanmasına yol açmıştır. Virüsün buradan hareketle kazandığı saygınlık, alınacak önlemler ve yaptırımlara da kolaylık sağlamıştır. Bu anlamda virüsün eskatolojik mitin bir unsuru hâline dönüşerek virüsle toplumsal mücadele sürecinde mitin işlevini ve etkisini görmek üzere kısaca mit ve eskatoloji mitinin tanımı ve işlevine değinmekte çalışmanın amacı doğrultusunda fayda bulunmaktadır.

Mit ve Eskatoloji Mitleri

“Mit nedir?” sorusunun birçok farklı tanımı yapılmış, bu tanımlarda din, inanış, hu- rafe, uydurma söz, hayal gibi açıklamalara yer verilmiştir. Türkçe Sözlükte anlamı ise “Geleneksel olarak yayılan toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, tanrı, tanrı- ça, evrenin doğuşu ile ilgili hayali, alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi” (2009: 1453) şeklinde aktarılan mitin, farklı tanımlarının genel kanısı ise mitin, hikâye olduğudur. Ancak anlatma, hikâye etme gibi kelimelerin mitleri ifade etmekte yeterli olmadığını ifade eden İsmail Taş ise bu şekildeki sözlü türlerin belki, mit'in sadece belirli bir şekli olabildiğini ifade ederek mitlerin bir de kutlama ve rituel boyutlarının olduğunu dile getirir. Taş, burada mitlerin sözlü olarak ifade edilmediğini, ifade tarzının tamamen eylemsel olduğunu aktarır (2000: 58). Robert A. Segal ise mitin başka bir yönüne vur- gu yaparak hikâye olmasıyla birlikte mitin, bilimsel olmaya da yakın olduğunu ifade eden görüşünü Nuh tufanı ile desteklemektedir. Segal'a göre Nuh tufanındaki eylem, olduğu gibi gerçekleşmemiş olabilir ama bir tufanın gerçekleştiği ise bilinmektedir. “Böylelikle elimize bilimsel bir doğru geçmiş olur.” Segal, mitin bilimsel geçerliliğinin olup olmamasını değil, bilimle ne kadar uyduğunu tartışma gereği olarak görüp, miti “...bilimin bilim öncesi eşdeğeri” olarak izah ederek (2012: 25-26) mitin türünden ve aktarım şekline daha çok işlevi üzerinde durmaktadır. Mit üzerine yapılan çok fazla sayıdaki tartışmaların kısa bir özetinden anlaşılacağı üzere mit, çok farklı ifade şekille- riyle farklı işlevleriyle dile getirilmektedir. Lauri Honko, “Miti Tanımlama Problemi” başlıklı yazısında mitin on iki modern teorisini açıklar. Bunlardan birincisi olan, mitin anlaşılma- z şaşırtıcı olayların açıklaması olarak görüldüğü ifadesi ise doğrudan (2010: 149) virüsün mite dönüşümdeki karşılıklarından birisi olarak değerlendirilebilir.

Mitler başlangıcı, yaratılışı esasa aldığı gibi dünyanın ve evrenin sonu ve yok olu- suyla ilgili hikâyeleri de içermektedir. Başlangıçla ilgili içerikler kozmogoni mitlerine atıfta bulunurken son ile ilgili içerikler eskatoloji mitlerine yönelmektedir. Buna ilişkin olarak Öcal Oğuz'un aktardığı üzere “eskatolojinin kozmogoninin zıddı olarak, dünya- nın ve insanın sonu ile ilgili anlatıları içermekte olduğu kabulü günümüzde artık bir ansiklopedik bilgiye dönüşmüştür” (2009: 52). Işıl Altun ve Menderes Çınaroğlu'nun çalışmalarında eskatoloji mitlerine ilişkin görüşleri ise şu şekildedir; “Eskatoloji bir inanç sistemidir. Bu bağlamda sadece mitlerden oluşan bir sistem de değildir. Her inan- cın mit olmadığı gerçeğinden hareketle eskatolojinin de dünyanın sonu, kıyamet ve öte

dünya gibi inançları ele aldığı muhakkaktır” (2020: 30). Son ile ilgili olan mitler günümüzde de varlığını farklı şekillerde sürdürmektedir. Bu mitler ile toplulukların inanışlarında, gündelik pratiklerinde, ritüelistik eylemlerinde, sözel anlatı türlerinde karşılaşıldığı gibi bazen de toplumun önemle rağbet gösterdiği son dönem toplumsal olaylarında ya da medya üzerinden yayılan kıyamet senaryoları hâlinde de karşılaşılabilmektedir. Altun ve Çınaroğlu'nun “‘Tarihin Sonu’ Olgusu ve Eskatolojya Mitleri” adlı çalışmalarında değindiği üzere son dönemde meydana gelen küresel ısınma, iklim değişiklikleri; ekonomi açısından küreselleşmenin yol açtığı ekonomik buhranlar, hızlı nükleer silahlanma gibi olayların yanı sıra astrofizik açıdan ortaya çıkan kıyamet teorileri (2020: 30) toplulukların bu yöndeki kaygılarını artırmaktadır. Böylece bugün kıyamet senaryoları olarak dile getirilen ve halk arasında inancı sürdürülen birçok anlatı ve eylem türü arkaik dönemlerin eskatoloji mitleriyle ortak bir paydada buluşmaktadır.

Eskatoloji mitlerinin yaygın şekliyle tufan mitleri olarak karşılaşılmaktadır. Ancak tufan mitlerinin genel eskatoloji ile net ve kesin bir ayrımının olduğunu belirten Gönül Yonar; tufanda kâinatın tümüyle yok olmasından söz edilmediğini, dünya kötülüklerden ve yozlaşmalardan arındırılarak aynı dünya üzerinde yeniden hayatın başladığını ifade eder (2019: 42). Ancak bugünün mitik inanışlarını yukarıda değinildiği üzere iklim değişiklikleri, son dönemlerde yaygınlaşan UFO mitleri gibi (Aslan, 2019) eskatoloji mitlerinin geleneksel içeriğinde mevcut olmayan olgular ve inanışlar beslemektir. Bu inanışlara 2020 yılı itibarıyla virüsler de dâhil olmuştur ve bu inanışların tufan gibi kısmi bir felaket mi yoksa kâinatın tamamen yok oluşunu mu getireceği hakkında yargıya varmak mümkün olmadığından bunları çağdaş eskatolojik mitler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Böylece bu tür güncel içerikler eskatolojik mitlerin yeniden canlılık kazanmasının da sağlayıcısı olmaktadır. Çünkü Onur Alp Kayabaşı'nın bahsettiği üzere;

Eskatoloji mitleri, diğer mitler gibi kötünden iyiye ya da yokluktan varlığa gidişi (kaostan-kozmosa) değil, her şeyin iyiden kötüye doğru gidişini veya varlıktan yokluğa gidişi (kozmostan-kaosa) anlatan mitlerdir ve bunların sonunda, evrenin ve insanlığın bir yok oluşla karşı karşıya kalacağını anlatmaktadırlar. Bu yok oluşla birlikte insanların elinde günahkâr ve yaşanamaz bir yer haline gelen dünya mit aracılığıyla (kutsal) yeniden yaratılarak yenilenecek ve ilk hâline geri dönecektir (2016: 168).

Buradan anlaşılacağı üzere ister kısmi bir felaket ister toptan bir yok oluş olsun, aradaki farklılık eskatoloji mitinin ortaya çıkış nedenini ve işlevini reddetmemektedir.

Çağdaş Mitin Yeni Unsuru²: Koronavirüs

Dünyanın varoluşuna dair inanmalar geliştiren insanoğlunun varlığına ve yaratılışına dair anlamlandırma çabası kozmogoni mitlerini oluştururken yaşamı içerisinde doğumun olduğu gibi ölümün de tanıklığını yapan insan, kendisi gibi dünyanın da bir gün son bulacağı kaygısıyla birlikte eskatoloji adı verilen dünyanın sonuyla ilişkili mitleri meydana getirmiştir. Bu mitler çağdaş dünyada da meydana gelen menfi toplumsal olaylarla varlığını sürdürmekte ve gündelik yaşantıda da önemini korumaktadır. Mircea Eliade, bu tür varlığını koruyan mitlere “yaşayan mitler” adlandırmasını yaparak, bu tür mitleri insanın, kabileler uygarlaştığında tümüyle ortadan kalkacak tek tük “vahşilik” durumları olarak kabul edip yadsıyacağını, önemsizmiş gibi göstermeye veya unutmaya çalışacağını ya da bu tür aşırılıkları açıklayan, doğrulayan ve onlara dinsel bir değer veren mitsel geçmişleri anlama sıkıntısına katlanacağını dile getirmektedir. Bu sayede Eliade'ye göre, mitlerin sürdürülmesi davranışı yalnız ve yalnız tarihsel-dinsel bir bakış açısı içinde kültür olguları olarak ortaya çıkabilirler ve taşıdıkları çocuk oyununa ya da salt-içgüdüsel eyleme özgü olma veya korkunç olma özelliklerini yitirirler (2001:13-

14). Ne var ki Eliade'nin bu çıkarımlarına koronavirüs salgınının çıkması ile kulaktan dolma bilgilerle paniğe kapılarak dünyanın sonunun geldiğine inanan insanlar göz önüne alınarak bakıldığı zaman, Eliade'nin ifadesiyle, “kabilelerin uygarlaşmasıyla” insanların bu tür mitleri yadsımadığı yine bunların varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu durumda toplum, bilimsel gelişmelere rağmen bu tür mitleri yadsımadığına göre onlara dinsel bir değer veren mitsel geçmişleri anlama sıkıntısına katlanacaktır. Bu bağlamda düşünülecek olursa, bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen insanların bunları yadsımamasının sebebi ya da sebepleri neler olabilir? Özellikle dünyanın sonuna dair bu tür mitlerin, sinema sektöründe ve medyada konu edinilmesi ve bunlara gösterilen ilgi, toplumların uygarlaşmadığını mı yoksa uygarlaşan toplumun mitleri ve buna dair sözlü kültür ürünlerini başka şekilde mi kullandığını gösterir? Öte yandan mitin bu dönüşümü birçok bilimsel ilerlemeye rağmen dünyayı kontrol altına aldığı zanneden insanlığın, kontrolü kaybetmesiyle dünyayı kontrol edemeyen atalarının “ilkel” düşüncelerini yeniden sahiplenme süreci midir? Buradan hareketle mitlerin, toplulukların modernleşmesine rağmen yok olmadığından sadece mitik ögenin unsurlarında günün getirileriyle bir değişimin olduğundan bahsetmek mümkündür. Kıyamet, eskatoloji mitlerinde yaygın olarak su unsurunun tufana dönüşmesiyle gerçekleşirken çağdaş mitler ile kıyamet unsuru değişerek dünya dışı varlıklar olan UFO'lara kadar gelmektedir. Bununla ilgili olarak Erkan Aslan, *Günümüz Kent Toplumunda Mitin Dönüşümü ve Sürekliliği: Ufo Mitleri* adlı çalışmasında “Eski insanların tufan üzerinden kurguladığı zihinsel olgu, günümüz insanların UFO üzerinden kurguladığı yok oluş senaryolarıyla büyük oranda örtüşmektedir.” (2019: 138) ifadelerine yer vermektedir. 2020 yılının başı itibarıyla ise yok oluş senaryoları virüs olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere mitin işlevi, etkisi değişmemekle birlikte senaryoların ve unsurların dönüşümüyle devam etmektedir. Çağdaş dünyada, insanlığın eski zamanlarda ortaya çıkardığı mitik hikâyelerin varlığını devam ettirmesi, bu hikâyelerin özellikle salgın döneminde ortaya çıkarak dünyanın sonunun geldiğine ve kıyametin kopacağına dair bir senaryonun ortaya çıkması, insanlığın uygarlık seviyesiyle birlikte bilimsel gelişmelere rağmen mitlerin gizeminden kopmadığını ya da mitin bir şekilde işlevini sürdürdüğünü göstermektedir. Buna ilişkin olarak Öcal Oğuz, “bir toplumun hangi uygarlık seviyesinde bulunursa bulunsun, çevresindeki gündelik yaşantıyı ve sıradanlıkları değiştiren, insanı olağanüstü varlık ve unsurlarla tanıştıran, gizemli bir atmosfer yaratan mitik ve ritüelistik dünyadan kopmadığı” (2002: 94) ifadesine yer verilebilir.

Virüsü Mit Yapan Etkenler

Toplumun bu tür bir miti günümüz bilimsel dünyasında sürdürmesinin sebebi, gelişen ve değişen birçok gereksinim olabilir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için daha önemli olan bu tür bir mitin günümüz şartlarında nasıl inandırıcılığını koruyabildiğidir. Bunun sebeplerinden biri olarak elinde somut bir varlığı bulunmayan unsurları dahi mantıksal çerçevede açıklamak isteyen insanın, her ne kadar mit olsa da onu da bilimsel dayanaklarla açıklama çabası gösterilebilir. Strauss'un “bilim ve mit kesinlikle aynı şeyler olmasalar da- hem mitin hem de bilimin işleyişi aslında aynıdır; her ikisi de göstergeler kullanır.” (2013: 18) ifadesinden yola çıkılırsa bu mitin de birtakım bilimsel göstergelerle örtüşüyor olması, akılları işgal edecek bir yer bulmasını sağlamıştır. Her ne kadar gelişmiş olmakla birlikte her şeye akla dayalı açıklamalar getirmeye çalışan bilim dünyasının, şimdiye dek insanın akıldan başka bir yönü olan inanç unsurunu bazı zamanlarda göz ardı ettiğinin bir göstergesi olarak mitlerin bu evre içerisinde yeniden ortaya çıkması gösterilebilir. Buna bir nevi çağdaş mitler, modern bilimin boşluğunda ortaya çıkabilmektedir denilebilir. Bu bakımdan maddesel gerçekliklere dayalı açıklama-

maları, fen bilim araştırmalarının araştırma ve sonuçlarını bir kenara bırakarak bu tür mitlerin geri dönüş sürecinde toplumun mitleri çağdaş dünyasında yaşamasının sebebi göz ardı edilmemelidir. Bununla ilişkili olarak Straus'un, bilimsel açıklamanın büyüklüğü ve üstünlüğünün, yalnızca bilimin pratik ve entelektüel başarısında olmadığını, aslında giderek daha fazla şahit olduğu gibi, bilimin kendi geçerliliğinin yanı sıra mitik düşünmede de bir dereceye kadar geçerli olanı açıklayabilmesinde yattığı (2013: 57) görüşü ele alınmalıdır. Yani bir şekilde ortaya konan bazı bilimsel çıkarımlar, topluluğun mitik inancıyla örtüştüğü durumda, mite modern yaşam içerisinde daha fazla yer açmaktadır. Bilim insanların koronavirüsün bütün insanlara bulaşabileceği görüşü, dünyanın sonunun geldiğine odaklı olan bir insanın mitinin geçerliliğini ve etkisini artırmaktadır. Olumsuz bir bilimsel görüş, bireydeki olumsuzluğa dayalı bir mite büyük oranda yer açarken virüsün herkese bulaşabileceği ancak orantısız olarak grip virüsü kadar az insanı öldüreceği görüşü ise o mitik algının büyümesini engellemektedir. Bu hâliyle ispatlanmamış ancak ortaya koyulan bazı bilimsel görüşler ile mitin inandırıcılığında bilimsel verilerin de kolaylaştırıcı olduğu görülmektedir. Kısaca, öncelikle kitle iletişim araçlarıyla virüsün öldürücülüğünün ifade edilmesi, ardından insanlığın tamamının virüs bulaşı olma olasılığı mite önemli derecede alan açmıştır denilebilir.

Youtube gibi sosyal medya platformlarında veya çeşitli haber sitelerinde virüsün dünyanın sonuyla ilişkilendirildiği binlerce kişi tarafından izlenme veya okunma sayısına ulaşan, aşağıda verilen video ve haber başlıklarından anlaşılacağı üzere koronavirüs, eskatoloji mitlerinde dünyanın sonunu getiren unsurlar arasına girmiştir. Örneğin *Sözler Köşkü* adlı Youtube kanalında yer alan “Dabbetül Arz Corona Virüsü Mü? - Kıyamet Alameti Mi? - Fatih Yağcı”³ başlıklı koronavirüsün İslam inancında kıyamette ortaya çıkacağına inanılan Dâbbetü'l- arz ile ilişkilendirildiği video, 1 milyon 400 binin üzerinde kişi tarafından izlenmiştir. 700 binin üzerinde izlenen *140journos* adlı Youtube kanalı tarafından yayımlanan “virüs: bildiğimiz dünyanın sonu”⁴, başlıklı belgeselde ise virüsün doğanın intikamı olduğu şeklinde eskatolojik bir göndermede bulunmaktadır. Bu videoda bu gönderme yapılıyor olsa da “bildiğimiz dünyanın sonu” ifadesiyle sosyal ve teknik alanlardaki yeni dünya düzenine dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Öte yandan *Yaygara TV* adlı Youtube kanalında yer alan yaklaşık 100 bin kişi tarafından izlenen “Corona Kıyamet Alameti mi?”⁵ adlı video da yeni dünya düzeni ile birlikte virüsle Yahudilik inancındaki eskatoloji arasında bağ kurulmaktadır.

Youtube üzerinden yapılan bu yayınlarda genel itibarıyla virüsün dünyadaki karmaşayı sonlandırdığı ve insanın doğaya, dünyaya ve kendisine verdiği zarara karşı bir ceza olarak çıktığı görüşü bulunmaktadır. “Bildiğimiz dünyanın sonu: Kovid-19 ve küresel siyaset”⁶, “Bilinen dünya düzeninin sonu mu?: Covid-19 krizi toplumların çöküşünde domino etkisi mi yaratacak?”⁷, “Dünyanın sonu mu geliyor?”⁸ gibi başlıklı yazılarda da kıyamete dair görseller de kullanılarak virüsün sonucunda sosyal ve iktisadi olarak dünyanın köklü bir değişim içerisine gireceği üzerinde durulmaktadır. Farklı haber sitelerinde yer alan yukarıdaki başlıklarla yer alan yazılarda virüsün iklim kriziyle ilgisine dikkat çekilerek Youtube videolarında yer alan eskatolojik göndermelere kıyasla, virüsün neden ve sonucu daha bilimsel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Her ne kadar bu yazılarda daha bilimsel bir yaklaşım bulunsa da kullanılan görseller ve başlıklarla yine eskatolojik göndermelerde bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere virüsün çeşitli eskatolojik inançlarda yer alan kıyamet gibi bir yaptırım aracı olduğuna yönelik bir düşünce, modern topluluk arasında yaygınlaşmıştır. Bir diğer taraftan virüsün insan ayrımı yapmadan toplumun her statüsündeki insana bulaşabilme potansiyeli de virüsün insanlar arasındaki yayılan eşitsizlik gibi haksızlıkla-

rın da bir karşılığı, bir nevi hesap zamanı olduğunu düşündürmüştür. Sadece internet platformlarında değil, halk kültürünün geleneksel temsillerinden olan âşıklar arasında da virüs bir ceza olarak değerlendirilerek kutsalla bağdaştırılmıştır. Bununla ilgili olarak Selcan Gürçayır Teke "...âşıklar arasında virüsün ortaya çıkışına ilişkin görüşler ağırlıklı olarak virüsün Allah tarafından gönderilen ilahi bir ceza olduğu yönündedir. "Yaradan'ın dosyayı açması, görüp emretmesi, kullarına mesaj vermek istemesi, hikmet göstermesi, kul azmadıkça bela yazmayacağı" gibi metaforik ifadelerle virüsün Allah tarafından gönderildiği düşüncesi desteklenir" (2020: 13) ifadelerini dile getirmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere koronavirüs, klasik eskatolojik mitlerde olduğu gibi kutsalla bağdaştırılan ve sonun gelmesinde aracı unsur konumundadır. Bu sonun olmasındaki aracı unsur, eskatolojide daha çok tufan iken güncel kıyamet senaryosunda bu aracı unsurla virüs olarak da karşılaşılmaktadır. Virüsün tufan mitleriyle ortak yanı ise bu mitlerde kıyametten sonra dünyanın yeniden kurulmasıyla koronavirüs sonrasında da bildiğimiz dünyanın son bularak yeni bir dünya düzeninin oluşacak olmasıdır. Mitin bu hâliyle modern çağın bilimsel atmosferinde kendine yer bularak devamlılığını sağlaması doğrudan mitin işleviyle ilişkilendirilebilir. Çünkü insanın yasak ihlalinin ardından ortaya çıkan eskatoloji miti, karmaşaya sürüklenen düzenin yaptırımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çınaroğlu'nun bahsettiği üzere "Bilim doğal felaketlere çözümler üretmek için önemli mesafeler kat etse de günümüz insanı hâlâ bu felaketleri metafizik ve kutsal boyutuyla algılamayı sürdürmektedir" (2008: 197). İnsanın felaketi kutsal boyutuyla algılaması başına gelen olayı onun için daha katlanılabilir kılmaktadır. Bugünün eskatoloji mitinin aracısı olarak ortaya çıkan koronavirüsün alt edilebilmesi için de değişen sürece uyumun sağlanmasında felakete atfedilen kutsallığın etkisi bulunmaktadır. Aksi hâlde insan, mitin ihlal edilen ilkelere karşı vaat ettiği yıkımla yüzleşmek zorunda kalacaktır.

Teknolojinin ve buna bağlı olarak makineleşmenin hayatın hemen hemen her alanını işgal ettiği bugünün dünyasından dünyanın sonuna dair bir hikâyeye bakılacak olursa, bu mitik hikâyenin kırsaldan-kentsele kadar her eve girebilmesinin sebeplerinden bir diğerini de anlamak pek zor olmayacaktır. İnsanın bu gelişmelerle birlikte bireyselleşmesi kendisine yönelik dezavantajlarla birlikte, özgür arayış sürecini de bir yerde kazandırmış bulunmaktadır. Ancak bireyin bu özgür arayışını gerçekleştirmesiyle, ruhunda oluşan boşluğu doldurma gereksinimi, bilinmeyene (gizeme) olan merakı beraberinde getirmiştir. Doğasında bulunan merak duygusuyla sonuna dair sorgulamaların, maddesel gerçekliğe dayalı olarak açıklanmasının tatminsizliğinde bulunan özellikle 21 yy. insanı, bu sebeple de mitini yeniden yaşayabilmektedir.

Evrenin bilinmezliği karşısında insanoğlu içinde yaşadığı dünyadaki bilinmezlikleri bir de gizem katarak açıklamaya çalışmaktadır. Gizemin olaylara yeni bir bakış açısı kazandırmasıyla, olayların sonuçlarını da insan kabullenmekte daha dirençli bir hâle gelmektedir (Yalın, 2011: 21). Bununla kendine bir savunma mekanizması oluşturan insanın, koronavirüsle birlikte yeni bir dünya tasarlamaya çalışması arkaik düşüncenin miti var etme süreciyle aynı noktaya gelmektedir. Ancak arkaik düşüncenin doğayı tanımlayarak edindiği bilgileriyle ortaya çıkardığı kozmogonik bir mitte akıldışı olanı kabullenme durumuyla, virüsten kaynaklı bir dünya sonu senaryosuyla eskatolojiye dayalı mit aracılığıyla akıldışı olana hükmetme mücadelesi arasında da ironik bir fark bulunmaktadır. İnsanoğlu kontrol edemediği ve bildiğinden emin olduğu durumlarda kendini güvende hissedemeyen ve bu da kişide bir tehdit unsuru oluşturmaz. Fakat bilinmeyen veya sonu kestirilemeyen olaylar, durumlar karşısında insanoğlu kendisine bir duvar örer ve bir direnç ortaya koyar. Bu durum, teknoloji çağının insanının kendine olan

güveniyle, bilinmeyene olana korkusu arasında bir ikilemi ortaya çıkardığının örneklemini niteliğinde olabilmektedir. Arkaik inanışların modern insan üzerindeki etkisine Bronislaw Malinowski'nin ilkel ve çağdaş denizcinin büyüye olan yaklaşımlarının benzerliği üzerine ifadesi örnek gösterilebilir. Malinowski, hesaplanamayan akıntıların, muson rüzgârları zamanındaki ani fırtınaların ve bilinmeyen sığ kayalıkların tehlikelerine karşı “ilkel” denizcinin büyüye başvurmasını vurgulayarak “..bilimle ve akılla silahlanmış çelikten gemisi içinde her türlü kurtarma aracıyla donatılmış çağdaş denizcinin bile batıl inanca özel bir eğilimi varsa -bu onun ne bilgisini ve aklını, ne de mantığını yok ediyor- çok daha zor koşullardaki ilkel meslektaşının büyüün koruyuculuğuna ve avuntusuna bel bağlamasına şaşabilir miyiz?” (1990: 20) ifadelerini kullanmaktadır. Buradan hareketle insanın bilinmeyen ve başa çıkılamayan tehlike karşısında hangi dönemde yaşarsa yaşasın, hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun başa çıkmadığı durumlarda bin yıl önceki atalarıyla benzer inanışlar veya davranışlar ortaya koyabilmesi mümkündür. Çağdaş bir denizci de olsa insanın ilkel atasıyla ortak kaygısı kontrol edemediği ölüm gerçeğidir. Var oluşunu sorgulayan insan, bununla birlikte ölümü de sorgulamakta ve bilimin hâlâ açıklık getirmekte zorlandığı ölüm gerçeği birey de korkuya sebep olmaktadır. Bu noktada da din, ruh özgürlüğüne kapıyı açmaktadır (Akova, 2011: 158). Bireyin bu arayış içerisinde kendi kutsalını bulduğu ve inanma isteği duyduğu yerler sığınma noktaları hâline gelmektedir. Burada akla gelen soru şudur ki; kişinin dinî inancı günümüz koşullarında dahi olsa, kişinin mitik hikâyelerde kendisine yer bulmasını engelleyememekte midir? Bununla ilişkili olarak da Sibel Akova, “Kentli insanın birey olarak varoluş ve kendisi ile ilgili sorularının yanıtlarını ararken geleneksel din pratikleri ile cevaplayamadığı sorulara postmodern arayışlarda çözüm araması günümüzde olağan karşılanan bir gerçekliğe dönüşmüştür. 20. Yüzyılın sonlarına doğru ivme kazanan bu akım milenyum insanının dilinde gittikçe önemli yer edinmektedir” (2011: 159) ifadesini kullanmaktadır. Ancak şaşırtıcı olan postmodern arayışlar içerisine giren bu bireylerin çözümü modern denilemeyecek kadar arkaik dönemlerden beri var olan mitik inanmalarla gerçekleştirerek telkin yöntemlerinde bulmalarıdır. Bununla birlikte daha gelişmiş toplumlarda görülen manevi bunalımın temelinde yine insanın kendini ve dünyasını anlamlandırma süreci bulunmaktadır. Ali Köse, bugün Batı modernizminin çocuklarının bir kısmı babalarının miraslarını kabul etmeyip katı bir bilimcilik ve akılcılığa kilitlenen dünya görüşüne isyan ettiğini belirtmektedir. Batı’da milyonlarca insan Doğu dünyasından gelen, özellikle Hint kökenli dini ve felsefi akımlara katılmaktadırlar (2011: 15). Modern zamanda da yine bir mitin ilgi görmesi bununla ilişkilendirilebilir. Hem bireyin dinsel inancıyla örtüşen aynı zamanda dünyanın bilinmezliğine karşı bir sığınak olan salgın gibi küresel olay ve diğer kıyamet senaryoları, bu sebeplerle çağdaş dünyada kendisine kolaylıkla yer bulabilmektedir.

Öte yandan koronavirüsün mitik bir türe dönüşmesinin altında medya etkisine de değinmek gerekmektedir. Bu hususla ilgili öncelikle şu soruyu sormak gerekir? Kitle iletişim ve sosyal medya araçları olmasaydı koronavirüs korkusu toplum üzerinde aynı etkiyi gösterir miydi? Bununla ilgili “Covid-19 Mythology and Netizens Parrhesia Ideological Effects of Coronavirus Myths on Social Media Users” adlı çalışma bir örnek oluşturmaktadır. Çalışma sosyal medya kullanıcılarının koronavirüse karşı olan tutumlarını sosyal medyanın nasıl yönlendirdiğine dair görüşleri iletmekte ve virüsle ilgili sosyal medyada yayılan koronavirüs haberlerinin koronavirüse dair mitleri oluşturduğunu da belirtmektedir (Arafah ve Hasyim, 2020: 1398-1409). Buna ek olarak Yusuf Kaplan’ın bir diğer kitle iletişim araçlarından olan televizyonu, çağdaş toplumlar için “en önemli ve etkin mit-üreten araç” (akt. Çevik, 2015: 35) olarak değerlendirdiğini göz

önünde bulundurmak gerekir. Günümüz şartlarında sosyal medya ağlarının bulunmadığı yerlerde televizyon, televizyonun bulunmadığı yerlerde ise sosyal medya ağları bulunmaktadır. Bu da kitle iletişim araçlarının oluşturduğu düşünüş biçiminden kaçınılmayacağı en açık göstergesidir. Böylelikle mitin bilinmezliğinin tesiri, toplulukların mite yatkınlığı ile kitle iletişim araçlarının görsel-ışitsel yanılgılarının bir araya gelmesi mitin oluşumunun ve aktarımının yeni bir türünü kolaylıkla ortaya çıkarmaktadır. Oluşum ve aktarım ortamında yeni bir forma giren mit, uygulama olarak ise geleneksel formlarıyla aynı işlevi sürdürmektedir.

Son olarak kültürlere ait olan bu tür mitlerin ve bununla birlikte diğer mistik hikâyelerin günümüzde yeniden kurgulanması, Erhan Ayberk'in ifadesiyle konuya iki açıdan bakmanın gerekliliğini oluşturmaktadır. Bunlardan birincisi; mistik öğeler kullanılarak, kapitalist yöntemlerle sömürülebilir, ikincisi; mistik öğeler öne çıkarılarak, insanın ruh dünyasında huzur verici vahalar yaratılabilir. Bu yapılırken ticari amaç dozunda tutulabilir (2011: 76). Salgın sonrası insanlığın yaşam modelini sorgulaması, dijital bir kültürel alanın yaygınlaşması, küresel çok yönlü yeniliklerin-değişimlerin olması ve birçoğunun gündelik yaşam pratiğine dönüşmesinde otoritelerin yönlendirmelerinin ve yaptırımlarının büyük oranda etkisi bulunmaktadır. Ancak sürecin hızla değişim göstermesinde, toplulukların bu dönüşüme uyumunu sağlamasında ve yaptırımları kabullenmesinde otoritelerin işini kolaylaştıran bir diğer etken, virüsün bilinmezliğini içeren mitin varlığıdır.

Sonuç

Sonuç olarak arkaik dönemlerde doğayla başa çıkmada zayıf kalan insanlığın mitik hikâyelerle yüzleşmesi de onlar için gayet doğal bir süreç olmaktadır. Elinde bulunan teknik imkânlarla kendini tam anlamıyla savunamayan insan, olası sonla sıkça yüzleşebilmekte ve bu da mitin etkisinin yoğunluğunu sağlamaktadır. Oysa çağdaş topluluk salgınla yüzleşinceye kadar deprem haricinde kontrol edemediği bir doğa olayıyla yüzleşmemekte, deprem ile de aldığı önlemlerle başa çıkacağını düşünerek bu doğa olayına bağlı bir mite dayanma gereği duymamaktadır. Salgının ortaya çıkmasıyla ise depremde veya diğer doğa olaylarında olduğu gibi doğa kontrolünün ya da korunmanın kendisinde olmadığını ve kontrolü kaybettiğini düşünen bireyin binlerce yıl sonra atalarının arkaik inancıyla yüzleşmesi, çağdaş insanın yeniden dayanağı olan miti karşımıza çıkarmaktadır. Ancak bugün insanlık, arkaik dönemlerden farklı olarak eskatoloji mitinin başka bir yönü ile ilk defa yüzleşmektedir. Bugün dünyanın sonunun tanrılar veya doğaüstü varlıklar tarafından getirileceğini düşünen insandan, kontrolün bir ya da birkaç insanın elinde olduğunu ve sonun onlar tarafından getirileceğine düşünen insana geline bir mitik evre bulunmaktadır. Bu da topluluğun büyük bir kısmının onlar üzerinden senaryolarını kurarak mitlerini oluşturduklarını göstermektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere yine bu sürece de kitle iletişim araçları ve bu mitik düşünceyi destekleyecek birkaç bilimsel görüşün etki ettiği görülmektedir. Yani bir şekilde ortaya konan bazı bilimsel çıkarımlar topluluğun mitik inancıyla örtüştüğü durumda, mite modern yaşam içerisinde daha fazla yer açmaktadır. Ya da bu örtüşmenin gerçekleşmediği fakat bilimsel bulgularında inanışların rasyonelliğine yönelik cevap veremediği durumlarda bu tür mitler ön plana çıkabilmektedir. Tüm bunlardan yola çıkarak koronavirüs örneğinde modern çağda mitin bir uygulama(n)masını görmek mümkündür. Mitin toplumu düzenleme, yasağı koyma ve metafizik olana gönderme yapma gibi işlevleri ile virüsün bir ceza olarak nüksettiğine dair menfi düşünceler virüse mitik rol biçmiştir. Mitin gizemi ise virüse karşı konulan yaptırımların uygulanmasında ve toplulukların virüse olan tutumunda örtük bir işlev görmüştür. Bununla birlikte insanlar, salgından kaynaklı mitik hikâyelere

rağbet gösterirken bu durum arz, talep meselesi olarak karşımıza çıkmakta bu durum milyarlarca dolara varan yeni ürün ve pazarlama alanları hâline dönüşmektedir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

NOTLAR

1. İnofemi kavramı salgın ve bilgi kelimelerinin birleşiminden meydana gelen ve İngilizce “information” ve “pandemic” sözcüklerinden türetilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19’a yönelik gerçek dışı ya da hatalı bilgilerin yayılmasını “aşırı bilgi yükünün kaçınılmaz olarak beraberinde yanlış veya güvenilir olmayan bilgileri de getirmesini, yanlış bilgi epidemisini” ifade eden bu kavram ile tanımlanmaktadır. Bu durumun toplumlarda panik ve korkuya neden olabileceğini, hastalıkla mücadeleyi güçleştirebildiğini, damgalamayı da artırabildiğini ifade etmektedir. Bkz. Gölbaşı SD, Metintaş S. (2020). “Covid-19 Pandemisi ve İnofemi”. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*. 5(COVID-19 Özel Sayısı) (2020): 126-137.
2. Eskatoloji mitlerinin geleneksel içeriklerinde dünyanın sonu tufan, kıyamet vb. su unsuruyla gerçekleşmektedir. Bu çalışmada virüsün bir eskatoloji mitinin unsuru olarak değerlendirilmesinin nedeni dünyanın sonunu getiren su unsurunun çağdaş mitlerde halk tarafından virtüs olarak görülmesiyle ilgilidir.
3. Videoya erişim için bkz. https://www.youtube.com/results?search_query=koronavir%C3%BCs+k%C4%B1yamet+alamet
4. Erişim için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=6PnVi1uKP9A>
5. Erişim için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=CAXewaob4uY>
6. Erişim için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bildigimiz-dunyanin-sonu-kovid-19-ve-kuresel-siyaset/1814134>
7. Erişim için bkz. <https://tr.euronews.com/2020/04/09/bilinen-dunya-duzeninin-sonu-mu-covid-19-krizi-toplumlarin-cokusunde-domino-etkisi-mi-yara>
8. Erişim için bkz. <http://www.gazete1453.com.tr/2020/05/19/gezegenimizin-sonu-mu-geliyor/>

KAYNAKÇA

- Akova, Sibel. *Mistik Pazarlama*. Edt. Filiz Otay Demir, İstanbul: Mediacat Yayınları, 2011.
- Altun, Işıl ve Çınaroğlu, Menderes. “Tarihin Sonu” Olgusu ve Eskatologiya Mitleri.” *Milli Folklor* 128 (2020): 28-40
- Arafah, Burhanuddin ve Hasyim, Muhammed. “Covid-19 Mythology And Netizens Parhnesia Ideological Effects Of Coronavirus Myths On Social Media Users”. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/ Egyptology*. *PJAE*, 17 (4) (2020): 1398-1409.
- Aslan, Erkan. *Günümüz Kent Toplumunda Mitin Dönüşümü ve Sürekliliği: UFO Mitleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2019.
- Ayberk, Erhan. *Mistik Pazarlama*. Edt. Filiz Otay Demir, İstanbul: Mediacat Yayınları, 2011.
- Çevik, Mehmet. “Televizyon Dizileri Halk Hikâyelerinin Modern Şekli midir?”. *Milli Folklor* 106 (2015): 34-46.
- Çınaroğlu, Menderes. *Türk Kültüründe Eskatoloji Mitlerine Dair Bir İnceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Kocaeli, 2008.
- Duman, Mustafa. “Yarasa Çorbası: Koronavirüs Hakkında Modern Çağın Mitleri ve Şehir Efsaneleri”. *Milli Folklor* 127 (2020): 59-71.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. (Çev. Sema Rifat). İstanbul: Om Yayınevi, 2001.
- Furedi, Frank. *Korku Kültürü*. (Çev. Barış Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yay. 2017.
- Gölbaşı S. Dilan ve Metintaş Selma. “Covid-19 Pandemisi ve İnofemi”. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*. 5(COVID-19 Özel Sayısı) (2020): 126-137.
- Gürçayır Teke, Selcan. “Gerçek Ozan Kimdir Diye Sorarsan/Çağına Tanıklık Eden Kişidir: Âşıkların Toplumsal Rollerini Açısından Koronavirüs Konulu Şiirleri” *Milli Folklor* 127 (2020): 5-17
- Honko, Lauri. “Miti Tanımlama Problemi”. (Çev. Nezir Temür). *Halkbiliminde Kuram ve Yaklaşımlar* 2. (hazl. M. Öcal Oğuz vd.) Ankara: Geleneksel Yay. (2010): 145-153.
- İnternet: *Bildiğimiz dünyanın sonu: Kovid-19 ve küresel siyaset*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/bildigimiz-dunyanin-sonu-kovid-19-ve-kuresel-siyaset/1814134> (Erş. Tar. 05.02.2020)
- İnternet: *Bilinen dünya düzeninin sonu mu?: Covid-19 krizi toplumların çöküşünde domino etkisi mi yaratacak?*. <https://tr.euronews.com/2020/04/09/bilinen-dunya-duzeninin-sonu-mu-covid-19-krizi-toplumlarin-cokusunde-domino-etkisi-mi-yara> (Erş. Tar. 10.04.2020)
- İnternet: *Corona Kıyamet Alameti mi?*. <https://www.youtube.com/watch?v=CAXewaob4uY> (Erş. Tar. 15.03.2020)

- İnternet: *Dabbetül Arz Corona Virüsü Mü? - Kıyamet Alameti Mi? - Fatih Yağcı.* https://www.youtube.com/results?search_query=koronavir%C3%BCs+k%C4%B1yamet+alamet (Ers. Tar. 01.02.2020)
- İnternet: *Dünyanın sonu mu geliyor?.* <http://www.gazete1453.com.tr/2020/05/19/gezegimimizin-sonu-mu-geliyor/> (Ers. Tar. 10.04.2020)
- İnternet: *virüs: bildiğimiz dünyanın sonu.* <https://www.youtube.com/watch?v=6PnV1uKP9A> (Ers. Tar. 15.03.2020)
- Kayabaşı, Onur Alp. “Türk Mitolojisinde Eskatoloji Mitleri”. *folklor/edebiyat* 86 (2016): 167-180
- Köse, Ali. *Milenyum Tarikatları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Levi-Strauss, Claude. *Mit ve Anlam*. Çev. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din* (Çev. S. Özkal). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990.
- Oğuz, M. Öcal. *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Oğuz, M. Öcal. “Kul Himmet ve Sözlü Gelenek Tanıklığında Kozmogonik Mitin Eskatolojik Serüveni”. *Millî Folklor* 84 (2009): 51-56.
- Segal, Robert A. *Mit*. Ankara: Dost Kitabevi, 2012.
- Taş, İsmail. “Mit ve Mitik Düşüncenin Yapısı”. *Dinî Araştırmalar Dergisi*. 3(8) (2000): 57-72.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 2009.
- Yalın, Ahsen. *Mistik Pazarlama*. Edt. Filiz Otay Demir, İstanbul: Mediacat Yayınları, 2011.
- Yonar, Gönül. *Kıyamet Mitolojileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.